

САМОРЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ: КОДЕКСИ ЕТИКИ

Гончаренко О.М.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0002-0178-2003
e-mail: o.goncharenko@gmail.com*

Гончаренко О.М. Саморегулювання цифрової економіки в умовах правового режиму воєнного стану: кодекси етики.

Правовий режим воєнного стану призвів не тільки до змін у законодавстві України, а й до активізації саморегулювання суб'єктів господарювання, що охоплює їх внутрішню організаційну діяльність. Війна змінює умови щодо етичності ведення цифрового бізнесу та додає певні особливості, які мають бути відображені у формалізованій збірці моральних засад компанії. Одним із важливих засобів саморегулювання суб'єктів господарювання цифрової економіки є етичні кодекси. Цифрова економіка пов'язана з глобальним переміщенням товарів та послуг, тому компанії приділяють достатню увагу розробці та просуванню етичних засад та формуванню на їх основі певного збірника – етичного кодексу. Метою дослідження є визначення особливостей етичних кодексів у сфері цифрової економіки після повномасштабного вторгнення росії на територію України. Встановлено, що суб'єкти господарювання цифрової економіки зобов'язані врахувати та закріпити в етичних кодексах особливості здійснення діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. Водночас замало наявності лише формального закріплення етичних засад у відповідних внутрішніх документах компанії, обов'язкова їх практична реалізація. Дотримання норм міжнародного права (транснаціонального публічного порядку) є обов'язком соціально відповідального цивілізованого бізнесу, яке має допомогти визнати етичні норми компанії, враховуючи особливості воєнного стану. Важливо, щоб компанії брали на себе відповідальність, а не чекали заборони від держави, якій потрібен час для зміни положень. Доведено, що етичні кодекси мають зазнати змін, з обов'язковим закріпленням положень: компанія не співпрацює з суб'єктами господарювання держави-агресора та з особами, які їх підтримують та співпрацюють; компанія не працює в державі-агресорі та державах, які є пособниками та підтримують агресію. Така позиція має бути сформована не тільки на підставі законодавчих заборон, а у випадку нормативної прогалини, політика компанії має бути переглянута з метою реалізації такої ідеї для досягнення цілей панування транснаціонального публічного порядку.

Ключові слова: суб'єкти господарювання, саморегулювання, етичні кодекси, цифрова економіка, сфера господарювання, транснаціональний публічний порядок, нормативне регулювання, соціальна відповідальність бізнесу.

Honcharenko O. Self-regulation of the digital economy in the conditions of the legal regime of martial state: codes of ethics.

The legal regime of martial law led not only to changes in the legislation of Ukraine, but also to the activation of self-regulation of economic entities, which covers their internal organizational activities. War changes the conditions for the ethical conduct of digital business and adds certain features that should be reflected in a formalized collection of moral principles of the company. Codes of ethics are one of the important means of self-regulation of business entities in the digital economy. The digital economy is associated with the global movement of goods and services, so companies pay enough attention to

the development and promotion of ethical principles and the formation of a certain collection based on them - a code of ethics. The purpose of the study is to determine the peculiarities of ethical codes in the field of the digital economy after the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine. It has been established that economic entities of the digital economy are obliged to take into account and enshrine in ethical codes the peculiarities of carrying out activities under the conditions of the legal regime of martial law. At the same time, it is not enough to have only the formal consolidation of ethical principles in the relevant internal documents of the company, their practical implementation is mandatory. Adherence to the norms of international law (transnational public order) is the duty of a socially responsible civilized business, which should help to recognize the ethical norms of the company, taking into account the peculiarities of the state of war. It is important that companies take responsibility, and not wait for a ban from the state, which needs time to change the regulations. It has been proven that the ethical codes should undergo changes, with the obligatory fixing of provisions: the company does not cooperate with business entities of the aggressor state and with persons who support and cooperate with them; the company does not work in the aggressor state and states that are accomplices and support aggression. Such a position should be formed not only on the basis of legislative prohibitions, but in the case of a regulatory gap, the company's policy should be revised in order to implement such an idea to achieve the goals of the rule of transnational public order.

Key words: business entities, self-regulation, ethical codes, digital economy, business sphere, transnational public order, normative regulation, social responsibility of business.

Постановка проблеми. Правовий режим воєнного стану призвів не тільки до змін у законодавстві України, а й до активізації саморегулювання суб'єктів господарювання, що охоплює їх внутрішню організаційну діяльність. Ззнали змін як нормативні так і інституційні засоби саморегулювання у різних сферах господарювання, враховуючи і цифрову економіку. Кодекси етики суб'єктів цифрової економіки до початку повномасштабного вторгнення можна назвати кодексами, які не враховували фактор війни, не дивлячись на збройну агресію росії з 2014 року. Чи змінилися кодекси етики суб'єктів господарювання цифрової економіки з початком повномасштабного вторгнення? Що потрібно змінити у таких кодексах? Наразі ці питання є актуальними для суб'єктів господарювання цифрової економіки, які працюють на ринку України.

Метою дослідження є визначення особливостей етичних кодексів у сфері цифрової економіки після повномасштабного вторгнення росії на територію України. Під час проведення дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи пізнання: діалектичний, синергетичний, метод узагальнення та функціональний. Інформаційною базою дослідження стали міжнародні договори, національне законодавство, праці вітчизняних і закордонних науковців, кодекси поведінки міжнародних ІТ-компаній.

Стан опрацювання окресленої проблематики. Проблематики цифрової економіки є наразі на піці актуальності, тому багато вчених присвятили свої праці дослідженню цього напрямку: Ю. Бурило, О. Вінник, Д. Задихайло, Ю. Магиляс та інші. Питання етичних засад при цифровізації піднімали такі вчені: М. Агудело, Л. Йохансдоттір, Б. Давідсдоттір. Г. Гассельбалх, який зосередив увагу на цифровій етиці. Л. Калініченко, Л. Мельник, А. Літвінова висвітлювати питання етичних принципів при цифровому переході. Однак наповнення етичних кодексів суб'єктів цифрової економіки після повномасштабного вторгнення росії не набуло окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. С. Бандера зазначав: «Війни часто викликають великі зрушення та довершують основні зміни в політичній і суспільній структурі як поодиноких держав, так і цілих континентів, і навіть світу. В певних випадках такі зміни створює – так би мовити, цілком механічно – сама війна та її вислід. В інших випадках війни створюють вигідніші умови для розгорнення і завершення тих процесів, які хвилювали суспільство вже перед тим» [1, с. 455]. Слід зауважити, що «Воєнна економіка потребує швидких дій, тому держава не завжди встигає відреагувати на виклики, які постійно змінюються. У цьому аспекті саморегулювання може бути як позитивним так і негативним явищем. Позитивним в аспекті пристосування політик корпоративної соціальної відповідальності до умов воєнного часу, швидке імпортозаміщення та зміни у ланцюзі постачання, відновлення підприємств, нові виробництва, а негативним – продовження колобораційної діяльності з підприємствами держави-агресора та її пособника – республіки білорусії» [2, с. 118]. Тому, правовий режим воєнного стану в Україні актуалізував та пришвидшив розвиток цифрової економіки, особливо зважаючи на її важливу характеристику – високий рівень саморе-

гулювання. О.М. Вінник слушно зазначає: «Цифрова економіка потребує правил взаємодії ..., що включають нормативно-правове регулювання та засоби саморегулювання, в тому числі договори, установчі документи цих осіб, акти саморегулювальних організацій, правила ділового обороту, формування яких в цифровій сфері лише починається» [3, с. 34-35]. Одним із важливих засобів саморегулювання суб'єктів господарювання цифрової економіки є етичні кодекси. Разом з тим, слід зауважити, що цифрова економіка пов'язана з глобальним переміщенням товарів та послуг, тому компанії приділяють достатньо уваги розробці та просуванню етичних засад та формування на їх основі певного збірника – етичного кодексу. Для бізнес спільноти виникнення етичного кодексу пов'язано із просування та реалізацією концепції корпоративної соціальної відповідальності.

Соціальними передумовами формування та поширення концепції соціально відповідального бізнесу стали такі тенденції розвитку цифрового суспільства, як прискорення процесу організаційних змін у сфері виробництва та посилення кон'юмеристських очікувань у сфері масової суспільної свідомості [4, с. 59]. Через цифрові умови, регулятивні вимоги та стандарти безпеки, що змінюються, організаціям необхідно гнучко реагувати на ці зміни та вносити відповідні модифікації в існуючі та перспективні цифрові технології [5]. Г. Гассельбалх зазначає, що «Ми бачили достатньо прикладів того, що в епоху технологій «не все, що є законним, є етичним». Це не нова річ. Ми звертаємося до етики на перехідних етапах, коли формальні домовленості в суспільстві не слідує прогресу суспільства. Ми звернулися до «етики даних», тому що наші права на конфіденційність знаходяться під критикою, і це, зокрема, етичні наслідки інноваційних даних у бізнесі, які сьогодні розкриваються. Цифрова етика – це моральне управління наслідками розвитку цифрових технологій для людини» [6]. Саме ідея соціально відповідального бізнесу є основною у етичних кодексах суб'єктів цифрової економіки. Також обов'язковим елементом залишається дотримання законодавства.

До повномасштабного вторгнення росії на територію України у працях українських вчених здебільшого викладалася така позиція, що «Успішне впровадження цифрових технологій пов'язане з розумінням та дотриманням етичних цінностей, принципів і стандартів. Врахування моральності та правильності дій є важливою складовою для створення сталого та справедливого цифрового суспільства. Один із ключових аспектів цього процесу – це забезпечення прав користувачів. Серед цих прав важливе місце займає приватність та безпека даних» [7, с. 19]. В. Компанієць, В. Крацер підсумовують, що «Одна із важливих проблем і практичних завдань цифрової етики - це виявлення окремих дилем з якими стикається особа, що приймає бізнес-рішення в цифровому середовищі або з використанням інструментів ШІ. Підприємці та менеджери, що діють в рамках ринкової моделі економіки, приймаючи рішення, завжди керувалися не тільки прагненням до прибутковості, а й певними етичними нормами. І цілком закономірно, що реалії роботи в цифровому середовищі з новими технологіями, великими масивами конфіденційної інформації (даними), сформували нові варіації дилеми «мораль або прибуток», з якими зіткнулися представники бізнесу. Ці дилеми в соціокультурному плані універсальні і тому важливі для розуміння вітчизняним бізнесом, який можливо поки не стикався з необхідністю їх вирішення [8, с. 151]. Однак війна змінює умови щодо етичності ведення цифрового бізнесу та додає певні особливості, які мають бути відображені у формалізованій збірці моральних засад компанії.

Ю. Тищенко, Д. Букатова зазначає, що «Суб'єкти господарювання у господарсько-торговельній діяльності мають вести обачну політику щодо походження товарів та послуг, співпраці з постачальниками та виконавцями робіт та послуг. Посилення санкційної політики України та держав-членів ЄС на пряму впливає на виконання договорів та припинення їх дії. У цьому напрямку відбувається розширення розуміння змісту публічного порядку» [9, с. 85]. Такі ж застереження є слушними і щодо суб'єктів господарювання цифрової економіки.

В. Примак щодо пріоритету публічно правового інтересу у договірних відносинах вказує, на «запровадження численних обмежень у дії принципу свободи договору. В умовах війни законодавчому коригуванню підлягають вияви усіх елементів механізму правового регулювання договірних відносин: джерельної бази правових приписів, включно з порядком і формою укладення окремих різновидів договорів; юридичних фактів – договорів як підстави виникнення договірної зобов'язання; договірних правовідносин у єдності їх суб'єктного складу, об'єкта і змісту; актів здійснення прав і виконання обов'язків у регулятивних і охоронних договірних правовідносинах» [10, с. 35]. Тобто, суб'єктам господарювання цифрової економіки в умовах правового режиму воєнного стану слід зважати на обмеження свободи укладення договору, наприклад, якщо це сто-

сується контрагентів. Крім того, у цьому аспекті і етичні кодекси мають зазнати змін, на кшталт: компанія не співпрацює з суб'єктами господарювання держави-агресора та з особами, які їх підтримують та співпрацюють; компанія не працює в державі-агресорі та державах, які є пособниками та підтримують агресію. Така позиція має бути сформована не тільки на підставі законодавчих заборон, а у випадку нормативної прогалини, політика компанії має бути переглянута з метою реалізації такої ідеї для досягнення цілей панування транснаціонального публічного порядку.

Зауважимо, що транснаціональний публічний порядок охоплює «заборону злочинів проти людства, расової дискримінації, дитячої праці, рабства, тортур, тероризму, відмивання грошей і торгівлі наркотиками. Крім того, контракти, укладені з порушенням ембарго, яке впливає з резолюції Організації Об'єднаних Націй і, таким чином, базується на широкому консенсусі міжнародної спільноти держав, є недійсними, оскільки вони порушують транснаціональну доброчесність, виражену в цій резолюції щодо ембарго» [11]. Дотримання норм міжнародного права є обов'язком соціально відповідального, я би додала, цивілізованого бізнесу, яке має допомогти визнати етичні норми компанії, враховуючи особливості воєнного стану. Важливо, щоб компанії брали на себе відповідальність, а не чекали заборони від держави, якій потрібен час для зміни положень. Водночас спостерігаємо ситуацію наявності «фасадних цінностей», тобто суб'єкти господарювання формально закріплюють етичні засади у відповідних внутрішніх документах компанії, приваблюючи таким чином контрагентів та споживачів, а на практиці такі положення не реалізуються. Для Європейського Союзу саморегулювання – це здебільшого додатковий спосіб регулювання відносин у цифровій економіці, який реалізується за допомогою різноманітних засобів, у тому числі у кодексах поведінки (етичних кодексах).

Увагу привертає також закріплення особливостей саморегулювання цифрової економіки на рівні міжнародних договорів. Наприклад, в Угоді про цифрову торгівлю між Україною Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії (далі-Угода про цифрову торгівлю) [12], яка ще не набрала чинності. У Преамбулі цієї Угоди зазначено, що сторони визнають «економічні можливості цифрової економіки у сприянні відновленню економіки України та захисту засобів до існування». Щодо саморегулювання у цифровій економіці, то у пункті 4 статті 132 АА цієї Угоди встановлено, що: «Сторони заохочують розробку приватним сектором методів саморегулювання, які сприяють розвитку цифрової торгівлі, включаючи кодекси поведінки, типові контракти, керівні принципи та механізми дотримання». Як бачимо угода містить згадку про саморегулювання та його засоби саме в цифровій торгівлі. Тобто, на рівні міжнародних угод уже підкреслюється потреба врахування особливостей саморегулювання цифрової економіки та важливість розробки етичних кодексів.

Слід зауважити, що «Розвиток нормативного регулювання у сфері цифрової економіки має бути пов'язаний із етичністю користування інструментами цифрової трансформації. Саморегулювання цифрової економіки враховує гнучкість застосування різних інструментів, зокрема й етичних кодексів. Структура та зміст етичних кодексів (кодексів професійної етики) кожної компанії відрізняються. Однак у змісті таких кодексів загалом містяться глобальні напрями сучасних вимог до бізнесу: політика сталого розвитку, повага до прав людини, корпоративна соціальна відповідальність, відповідність антикорупційному, податковому законодавству тощо, а також спеціальні, які відображають окремі зобов'язання конкретної компанії» [13, с. 77]. Такий висновок був зроблений у статті за назвою «Етичні кодекси поведінки суб'єктів цифрової економіки: правовий аспект». У цій статті були досліджені етичні кодекси першої п'ятірки ТОП-50 великих ІТ-компаній України, за версією DOU.ua: EPAM, SoftServe, GlobalLogic, Luxoft, Ciklum, які у відкритому доступі оприлюднили свої політики щодо сталого розвитку, корпоративної соціальної відповідальності, захисту навколишнього середовища, поваги до прав людини, освітніх ініціатив тощо. Чи змінилися формальні політики таких компаній? Чи змінився практичний досвід під час повномасштабного вторгнення?

Якщо відкриємо сайт компанії EPAM то побачимо насамперед підходи до корпоративної відповідальності ґрунтується, які ґрунтуються на трьох принципах: діяти етично, захищати навколишнє середовище та підтримувати наші глобальні та місцеві спільноти [14]. Однак особливості політики щодо КСВ та благодійних практик, які би були реалізовані під час повномасштабного вторгнення, на сайті не зазначені. Не знайдемо і будь яких змін щодо перегляду етичних засад враховуючи дію правового режиму воєнного стану.

Сайт компанії SoftServe розповідає про створення корпоративного благодійного фонду Open Eyes, який підтримує Україну та українців з моменту свого заснування в 2014 році. Після втор-

гнення росії в Україну в лютому 2022 року Open Eyes зосереджується на допомозі українцям у їхній боротьбі за свободу [15]. Крім того, знайдено відповідні проекти щодо допомоги армії У звіт з корпоративної соціальної відповідальності за 2022 рік. Зокрема у ньому зазначено таке: «З моменту заснування у 2014 році Корпоративний благодійний фонд «Відкриті очі» надає можливість партнерам робити благодійні справи та створювати середовище, у якому кожен може сприяти позитивним змінам. З початком повномасштабної російської війни в лютому 2022 року фонд зосередився на порятунку та підтримці народу України. Він покривав їхні потреби в найважливіших сферах – гуманітарна допомога, медичне забезпечення, бронезилети для тих, хто захищає країну» [15]. Отже, у цій компанії проблематика війни окремо не визначається у політиках корпоративної соціальної відповідальності. Вказане питання охоплюється загальною питаннями захисту прав людини. У політиках не визначається етичність ведення бізнесу з контрагентами, які походять з держави-агресора або співпрацюють з нею, що є значним етичним упущенням за сучасних умов. Хочеться звернути увагу, що «політика щодо КСВ, як і в аспекті реалізації принципу належної обачності, має передбачати відмову від співпраці з «токсичними» (підсанкційними) компаніями. Наразі компанії мають відповідні інструменти для перевірки контрагентів, і фактично така перевірка є їхнім обов'язком, що випливає з політики КСВ та due diligence. Отже, співпраця з компаніями держави-агресора та ведення бізнесу на території держави-агресора означає підтримку війни та її фінансування, співучасть у міжнародних злочинах проти людяності та порушення зобов'язань КСВ» [16, с. 385].

У цьому аспекті актуальними є результати дослідження Г. Бабаджанян, яка провела соціологічне опитування щодо застосування етичних кодексів в умовах правового режиму воєнного стану у галузі оптової та роздрібною торгівлі. Зокрема, науковиця поставила таке питання респондентам «На Вашу думку, чи змінилися етичні стандарти на підприємстві в умовах правового режиму воєнного стану на території держави?». Згодом респондентами були надані такі варіанти відповідей - ні, після повномасштабного вторгнення не змінилися положення та не було внесено ніяких змін (49 відсотків опитаних); - ні, не було внесено, але на практиці застосовуються інші стандарти ніж до війни (надання допомоги, тощо) (33,3 відсотків опитаних); так, були внесені зміни до Етичного кодексу та додані норми, що стосуються правового режиму воєнного стану (15,7 відсотків опитаних) [17]. Отже, результати цього дослідження показують, що лише у 15,7 відсотків українських компаній змінилися положення етичних кодексів щодо врахування правового режиму воєнного стану. Звичайно, цьому може бути багато пояснень, зокрема, компанії адаптуються до нових умов та не встигли формалізувати свої реальні практики. Однак, наразі внесення таких змін до етичних кодексів є актуальним, тому враховуючи у більшості транскордонний характер діяльності компаній у сфері цифрової економіки, слід внести зміни до етичних кодексів з обов'язковим визначенням політик, які стосуються війни та заборони співпраці з контрагентами з держави-агресора. Ще раз підкреслюю, це має бути окремий розділ, а не елементи загальної політики щодо захисту прав людини або довілля. Таким чином, компанії у сфері цифрового бізнесу покажуть позитивний приклад щодо боротьби за мирне співіснування у цивілізованому суспільстві та ведення цивілізованого бізнесу.

Висновки. Війна – це не тільки порушення прав людини, а й глобальна зміна світового порядку, або іншими словами транснаціонального публічного порядку. Суб'єкти господарювання цифрової економіки зобов'язані врахувати та закріпити в етичних кодексах особливості здійснення діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. Війна змінює умови щодо етичності ведення цифрового бізнесу та додає певні особливості, які мають бути відображені у формалізованій збірці моральних засад компанії. Водночас замало наявність «фасадних цінностей», тобто формального закріплення етичних засад у відповідних внутрішніх документах компанії, обов'язкова їх практична реалізація.

Етичні кодекси мають зазнати змін, на кшталт: компанія не співпрацює з суб'єктами господарювання держави-агресора та з особами, які їх підтримують та співпрацюють; компанія не працює в державі-агресорі та державах, які є пособниками та підтримують агресію. Така позиція має бути сформована не тільки на підставі законодавчих заборон, а у випадку нормативної прогалини, політика компанії має бути переглянута з метою реалізації такої ідеї для досягнення цілей панування транснаціонального публічного порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бандера С. Питання атомової війни і визвольна революція. Перспективи Української Революції (2021) / упоряд. С. Ленкавський. К.: Наш Формат. 664 с.
2. Гончаренко О. (2022). Саморегулювання господарської діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. *Правове забезпечення ринкових відносин в умовах громадянського суспільства: збірник наукових праць* / За ред. В.І. Полуховича. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. Вип. 5. С. 115–155.
3. Вінник О.М. (2018). Правове забезпечення цифрової економіки та електронного бізнесу. Монографія. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. 212 с.
4. Магиляс Ю. (2022). Соціально відповідальний бізнес в умовах цифрової трансформації суспільства. *Аспекти публічного управління*. 10(6). С. 55–60.
5. Agudelo M.A.L., Jóhannsdóttir L., Davídsdóttir B. (2019). A literature review of the history and evolution of corporate social responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. № 4 (1). P. 1–23.
6. Hasselbalch G. Ethics for the Digital Age. URL: <https://dataethics.eu/a-new-ethics-for-the-digital-age> (дата звернення: 15.03.2024).
7. Калініченко Л.Л., Мельник Л.Г., Літвінова А.М., Коблянська І.І., Кубатко О. В. (2024). *Амбівалентність етичних принципів у цифровому переході. Підприємництво та інновації*. Т. 30. С. 14–20.
8. Компанієць В.В., Крацер В.В. (2021). Актуальні проблеми цифрової етики бізнесу. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. № 74. С. 150–166.
9. Тищенко Ю.В., Букатова Д.М. (2023). Договір у господарсько-торговельній діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. № 11. С. 83–87. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2023-11-9465>.
10. Примак В. (2023). Механізм правового регулювання договірних відносин в умовах воєнного стану. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 129(4). P. 28–38. doi: [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)03](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)03).
11. Invalidity of contract that violates good morals (boni mores). URL: https://www.translex.org/937000/_invalidity-of-contract-that-violates-good-morals/ (дата звернення: 15.03.2024).
12. Угода про цифрову торгівлю між Україною Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії від 20.03.2023. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU23059> (дата звернення: 15.03.2024).
13. Гончаренко О. (2021). Етичні кодекси поведінки суб'єктів цифрової економіки: правовий аспект. *Зовнішня торгівля, економіка, фінанси, право*. 117 (4), 72–84. [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021\(117\)07](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(117)07).
14. Корпоративна відповідальність URL: <https://www.epam.com/about/who-we-are/corporate-responsibility> (дата звернення: 15.03.2024).
15. Звіт з корпоративної соціальної відповідальності. SoftServe 2022 URL: <https://www.softserveinc.com/files/csr/softserve-corporate-social-responsibility-report-2022.pdf> (дата звернення: 15.03.2024).
16. Noncharenko, O., Neskorodzhen, L., Iefremova, I., Lomakina, I., Malyshko, I. (2022). Development of the concept of corporate social responsibility: practice in Ukraine. 28. P. 367–392.
17. Бабаджанян Г.Б. (2024). Правове забезпечення саморегулювання господарсько-торговельної діяльності: дис. ... на здобуття ступеня докт. філ. за спеціальністю 081 Право. Державний торговельно-економічний університет, Київ. 228 с.